

Dariusz Jarosz

Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, Polska

darjarosz@wp.pl

„Odświętna akcyjność”. Dni Kultury, Oświaty, Książki i Prasy w polityce władz Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1971-1989

Abstract

„A Ceremonial Activism”. The Days of Culture, Education,
Book, and Press in the Politics of the People’s Republic of
Poland Authorities in the Years 1971-1989

The Days of Culture, Education, Book, and Press (until 1973 – the Days of Education, Book, and Press) in the years 1971-1989 was an annual campaign with goals, agenda, and forms settled by the authorities of the party and the state. Analysis of its program, including anniversaries being celebrated, indicates, that until 1989 they were planned to bring together (adequately interpreted) elements of national tradition and current political goals of the PRP authorities, their ideological, Marxist, „revolutionary” background. Relatively broad acceptance for referring to national past (was it verbal only or actual – to be settled in future research) makes programs of these Days of the 70s and 80s of the 20th century significantly different from those from the Stalinism period. Scale and forms of the events had been evolving, due to social, economic and political changes of that time. The most important and influencing concepts of the Days were: legitimizational concepts of the authorities, activities of political opposition, the „Solidarity” revolution, the martial law, and economic crisis, resulting in difficulties in the book production processes.

Key words: Days of Culture, Education, Book, and Press – the PRP cultural politics – reading propaganda – dissemination of culture.

Słowa kluczowe: Dni Kultury, Oświaty, Książki i Prasy – polityka kulturalna PRL – propaganda czytelnictwa – upowszechnienie kultury.

W polityce władz Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL) od lat 40. istotną rolę odgrywały działania, których celem było upowszechnianie kultury i oświaty. Często przybierały one charakter zmasowanych kampanii, koncentrujących się wokół ustalanych odgórnie celów politycznych. Największym bodaj tego typu przedsięwzięciem, które stanowiło pole dla politycznej instrumentalizacji kultury był cykl imprez, odbywających się w ramach Dni Oświaty, Książki i Prasy (DOKP). Ich geneza sięga 1946 r.¹ W dotychczas opublikowanych opracowaniach² próbowałem ustalić, jak przebiegała ewolucja założeń ideowo-politycznych tych kampanii w latach 1946-1970 i jak usiłowano je realizować. W niniejszym studium została podjęta próba odpowiedzi na trzy podstawowe pytania badawcze: 1. Jakie były i jak zmieniały się założenia programowe oraz organizacyjne „Dni” w latach 1971-1989?; 2. Jakie były efekty podejmowanych działań?; 3. Czy (a jeżeli tak to w jaki sposób) przemiany polityczne w analizowanym okresie wpływały na kształt przygotowywanych przedsięwzięć?

To ukierunkowanie podjętych badań na analizę dynamiki zmian wynika przede wszystkim z przyjętych cezur chronologicznych opracowania, wyznaczonych z jednej strony przez dojście do władzy nowej ekipy na czele z Edwardem Gierkiem w grudniu 1970 r., a z drugiej – przez zmianę charakteru państwa w 1989 r. Między tymi cezurami w Polsce miały miejsce inne ważne wydarzenia polityczne, wśród których za najistotniejsze należy uznać narodziny i rozwój ugrupowań opozycji, odsunięcie od rządów E. Gierka, rewolucję „Solidarności” i stan wojenny. Warto podjąć próbę sprawdzenia, czy te wydarzenia wpływały na kształt „Dni”.

Udzielenie odpowiedzi na postawione pytania badawcze wymagało dokonania kwerend w zespołach archiwalnych instytucji i urzędów zaangażowanych w organizację odpowiednich imprez. Okazało się to zadaniem nadspodziewanie skomplikowanym. W spuściznie aktowej wielu z nich trudno odnaleźć odpowiednie dokumenty. Najwięcej zachowało się w zbiorach Archiwum Akt Nowych (przede wszystkim w aktach Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, a zwłaszcza Wydziału Kultury tej partii) i Archiwum Zakładowym Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Są to głównie założenia programowe i organizacyjne „Dni” z kolejnych lat oraz sprawozdawczość z ich przebiegu, wytworzona na szczeblu centralnym, jak też wojewódzkim.

¹ Zob. D. Jarosz, *Święto książki z wielką polityką w tle (Dni Oświaty w maju 1946 r.)*, [w:] *Bibliologia polityczna. Praca zbiorowa*, pod red. D. Kuźminy, Warszawa 2011, s. 265-273.

² *Dni Oświaty, Książki i Prasy w systemie propagandy kulturalnej władz Polski Ludowej 1946-1956*, „Polska 1944/45-1989. Studia i materiały” 2011, t. 10, s. 43-60; *Dni Oświaty Książki i Prasy w latach 1959-1970 w propagandzie kulturalnej PRL*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2012, t. 6, s. 143-160.

Mimo, że zgromadzony materiał źródłowy jest daleki od kompletności, to jednak pozwala na przynajmniej częściową odpowiedź na postawione pytania badawcze.

Założenia ideowe i programowe

Tak jak w okresach wcześniejszych, przebieg „Dni” w latach 70. i 80. XX w. był poddany realizacji ustalanych centralnie przez władze partyjne i państwowe celów programowych. Formułowane one były w opracowywanych corocznie dokumentach, zawierających informację o preferowanej tematyce imprez. Zwykle była ona związana zarówno z aktualnymi wydarzeniami politycznymi, jak też wyselekcjonowanymi rocznicami. Starano się łączyć problematykę ideowo i programowo bliską rządzącej partii z przypomnianiem wydarzeń o znaczeniu ogólnonarodowym. Należy to wiązać ze strategią ekipy Gierka, poszukującej w ten sposób legitymizacji w oczach społeczeństwa³. I tak np. w 1972 r. głównym tematem „Dni” miały stać się postanowienia IV Zjazdu Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR), który obradował w dniach 6-11 XII 1971 r.⁴ Hasło organizowanych wówczas imprez brzmiało: „Książka dla wszystkich”, a to w związku z obchodami Międzynarodowego Roku Książki, Czytelnictwa i Bibliotek⁵. W 1973 r. problematyka „Dni” koncentrowała się wokół: Roku Nauki Polskiej, 500-lecia urodzin Mikołaja Kopernika, 200-lecia powołania Komisji Edukacji Narodowej, 100-lecia Polskiej Akademii Umiejętności i 30-lecia Ludowego Wojska Polskiego⁶.

Bardzo charakterystyczne pod tym względem są założenia programowe opracowane przez Ministerstwo Kultury i Sztuki (MKiS) w marcu 1974 r. Po pierwsze – od tego roku oficjalna ich nazwa brzmiała: Dni Kultury, Oświaty, Książki i Prasy (DKOKP). W cytowanym dokumencie są one nazywane „świętem kultury”, co ma sygnalizować, że ich formuła ma ulec rozszerzeniu. Po drugie, założenia rozpoczynają się mottem z przemówienia E. Gierka wygłoszonego na XIII plenum KC PZPR, w którym stwierdza, że celem partii jest zbudowanie Polski „powszechnego dobrobytu ludzi pracy i bogatego życia kulturalnego. Polski wnoszącej godny jej wolnościowych i rewolucyj-

³ Szerzej: M. Zaremba, *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*, Warszawa 2005.

⁴ Archiwum Zakładowe Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego (dalej: AMK), Ministerstwo Kultury i Sztuki Departament Pracy Kulturalno-Oświatowej i Bibliotek (dalej: MKiS), materiały nieuporządkowane (dalej: mat. nieuporz.), Dni Oświaty, Książki i Prasy – 1972, k. 180.

⁵ Tamże, Sprawozdanie z przebiegu Dni Oświaty, Książki i Prasy na terenie m. st. Warszawy (7 maja 1972 – 28 maja 1972), k. 157.

⁶ AMK, MKiS, mat. nieuporz., Ocena „Dni Oświaty, Książki i Prasy” [1973], k. 13.

nych tradycji wkład w rozwój i postęp ludzkości”⁷. W dalszej części autorzy założeń piszą, że program „Dni”:

skoncentrowany będzie wokół problematyki TEZ KC PZPR na XXX-lecie POLSKIEJ RZECZYSPOLITEJ LUDOWEJ. W ramach tradycyjnego majowego **ŚWIĘTA KULTURY** zwrócimy szczególną uwagę na prezentację osiągnięć dorobku **POLSKI LUDOWEJ** w trzydziestolecie 1944-74, na problematykę perspektyw dalszego rozwoju socjalistycznej **POLSKI**, na zadaniach **BUDOWNICZYCH DRUGIEJ POLSKI**⁸.

Jest charakterystyczne, że wyjątkowa waga – z punktu widzenia rządzących – rocznicy Polski Ludowej spowodowała, że w 1974 r. nie sformułowano innej tematyki obchodów.

Ten sposób traktowania Polski Ludowej jako „wyjątkowego dobra” narodowego znalazł charakterystyczny wyraz w założeniach programowych DKOKP z 1979 r.:

Upowszechnienie najcenniejszych wartości naszej kultury, ze szczególnym uwzględnieniem dorobku kulturalnego 35-lecia PRL oraz osiągnięć w realizacji uchwał VI i VII Zjazdu Partii, stanowić będzie główną treść programu tegorocznych Dni Kultury, Oświaty, Książki i Prasy⁹.

Zalecano, aby zwrócić uwagę w pracy placówek upowszechniania kultury na rolę partii i „socjalistycznych założeń ustrojowych jako warunków wielkich osiągnięć kulturalnych naszego narodu w Polsce Ludowej” i na uznanie faktu, że „Polska Ludowa jest spadkobierczynią i kontynuatorką postępowych tradycji narodu polskiego”. Akcent miał być położony na przedsięwzięcia związane z Międzynarodowym Rokiem Dziecka i na „ważną rolę”, jaką odgrywa polska nauka i twórczość artystyczna w wymianie kulturalnej z zagranicą, „umacnianiu braterskiej przyjaźni ze Związkiem Radzieckim i narodami wspólnoty socjalistycznej”. „Dni” miały być okazją do „przypomnienia postępowych tradycji narodu polskiego od zarania dziejów, aż do historycznych wydarzeń, których ukoronowaniem stało się utworzenie Polski Ludowej”¹⁰. Było to potwierdzenie niezmienności tezy marksistowskiej wersji historii, sformułowanej jeszcze w okresie stalinizmu, o Polsce Ludowej jako „finalnym produkcie” procesu dziejowego.

⁷ AMK, MKiS, mat. nieuporz., Założenia programowe „Dni Kultury, Oświaty, Książki i Prasy – 1974”, Warszawa, marzec 1974, s. 1.

⁸ Tamże, s. 1-2.

⁹ AMK, MKiS, 1175/82, Założenia programowe „Dni Kultury, Oświaty, Książki i Prasy – 1979”, Warszawa marzec 1979, k. nłb.

¹⁰ Tamże.

W ten sposób próbowano „unarodowić” tradycję związaną z radykalną lewicą i jej współczesnym wcieleniem.

W końcu dekady, w 1980 r. „Dni” miały szerzej niż wcześniej prezentować dorobek kultury radzieckiej, a to w związku z 35-leciem podpisania polsko-radzieckiego układu o przyjaźni, współpracy i pomocy wzajemnej oraz 110. rocznicą urodzin Włodzimierza Lenina. Ponadto miały uwzględniać 35. rocznicę zwycięstwa koalicji antyhitlerowskiej nad faszyzmem i 25. rocznicę podpisania Układu Warszawskiego¹¹. Wśród „akcentów politycznych” organizowanych wówczas imprez wskazywano na podkreślanie „patriotycznej jedności narodu polskiego, będącej dziś fundamentem pomyślności naszej ojczyzny”, „roli rodziny, jako podstawowej komórki społecznej” i „zwiększającego się udziału młodzieży w życiu społeczno-politycznym kraju”¹².

Wskazany już wcześniej dualizm tematyki „Dni”, objawiający się w selekcji rocznic i wydarzeń, którym miały być podporządkowane obchody, występował również w latach 80. W 1984 r., zgodnie z zasadą już wcześniej obowiązującą, imprezy w ramach DKOKP zostały zdominowane przez 40. rocznicę Polski Ludowej. Polityczne treści podejmowanych przedsięwzięć miały nawiązywać do uchwał Krajowej Konferencji Delegatów PZPR (16-18 III 1984) oraz IX Kongresu Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego (ZSL), który obradował w dniach 26-29 III 1984 r.¹³

W założeniach programowych na rok 1987 na czoło wysunięto „zadania w dziedzinie upowszechniania kultury” sformułowane przez X Zjazd PZPR (29 VI – 3 VII 1986), treści związane z 70. rocznicą „Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej”, 70. rocznicą Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich (SBP) i 40. rocznicą Robotniczej Spółdzielni Wydawniczej (RSW) „Prasa-Książka-Ruch”¹⁴.

W 1988 r. organizatorzy imprez mieli nawiązywać do 70. rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości, 45-lecia powstania Ludowego Wojska Polskiego i 60-lecia powstania Biblioteki Narodowej¹⁵.

Wreszcie w 1989 r. wśród rocznic, które miały znaleźć odzwierciedlenie w imprezach organizowanych w ramach DKOKP wymieniano: 45. rocznicę ogłoszenia Manifestu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego

¹¹ AMK, MKiS, 1175/83, Założenia programowe „Dni Kultury, Oświaty, Książki i Prasy – 1980”, k. nlb.

¹² Tamże.

¹³ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: KC PZPR), LVI-697, Pismo Departamentu Bibliotek, Domów Kultury i Działalności Społeczno-Kulturalnej MKiS do Wydziału Kultury KC PZPR, Warszawa 29 III 1984, k. nlb.

¹⁴ AAN, KC PZPR, LVI-1455, MKiS, Departament Książki i Bibliotek, Założenia programowe i organizacyjne Dni Kultury, Oświaty, Książki i Prasy – 1987, Warszawa 26 II 1987, k. nlb.

¹⁵ AMK, MKiS, 1698/4, Założenia programowe i organizacyjne Dni Kultury, Oświaty, Książki i Prasy – 1988, Warszawa 30 III 1988, k. nlb.

(PKWN), 45. rocznicę zapoczątkowania (w dniu 16 I 1949 r.) – „wielkiej Ogólnopolskiej Akcji Upowszechnienia Książki”, 40. rocznicę uchwalenia ustawy o likwidacji analfabetyzmu, 160-lecie działalności miejskiej Biblioteki Publicznej im. Edwarda Raczyńskiego w Poznaniu, 45. rocznicę utworzenia Spółdzielni Wydawniczo-Oświatowej „Czytelnik” i 40. rocznicę utworzenia Ludowej Spółdzielni Wydawniczej¹⁶.

Analiza założeń programowych „Dni”, w tym celebrowanych rocznie wskazuje, że aż do 1989 r. próbowano je tak formułować, aby pogodzić odpowiednio zinterpretowane elementy tradycji narodowej z aktualnymi celami politycznymi władz PRL i ich ideowymi „rewolucyjnymi” i marksistowskimi korzeniami. Relatywnie szerokie przyzwolenie na odwoływanie się do przeszłości narodowej (rzeczą dalszych badań jest stwierdzenie, na ile miało ono charakter jedynie werbalny, a na ile rzeczywisty) znacząco odróżnia koncepcje programowe „Dni” z lat 70. i 80. XX w. od tych, które obowiązywały w okresie stalinizmu, a także (choć w mniejszym stopniu) w czasach rządów Władysława Gomułki.

Formuła organizacyjna

Analiza sprawozdawczości dotyczącej imprez odbywających się w ramach „Dni” wskazuje, że ich formuła organizacyjna ulegała pewnej ewolucji. Już w dokumentach Departamentu Pracy Kulturalno-Oświatowej i Bibliotek MKiS, oceniających ich przebieg w 1972 r. można odnaleźć elementy krytyki. W jednym z nich po sformułowaniu generalnej uwagi, że „Dni” to „impreza udana”, znalazło się kilka fundamentalnych zastrzeżeń. Piętnowano przede wszystkim praktykowaną jeszcze w wielu wypadkach, „odsświętną akcyjność”. Obchody „Dni” zbyt powszechnie nosiły charakter „zrywu – kampanii”, która „kończy się wraz z zakończeniem miesiąca maja”. Koncentracja „środków i ich eksploatacji w okresie «Dni»” powoduje, że „następnie odczuwa się ich brak w codziennej działalności”. Stwierdzano, że dostępność nowości wydawniczych w okresie DOKP jest nierówna: największa w stolicy, najmniejsza na wsi¹⁷.

W informacji z przebiegu DOKiP na terenie wojewódzkiego łódzkiego autorstwa kierownika Wydziału Kultury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (PWRN) w Łodzi Aleksandra Wilkanowskiego czytamy:

Generalnym wnioskiem, wynikającym z przebiegu organizowanych kiermaszy – jest niewątpliwy spadek frekwencji, czego przyczyną był w wielu przypad-

¹⁶ AMK, MKiS, 1561/6, Założenia programowe i organizacyjne Dni Kultury, Oświaty, Książki i Prasy – 1989 r., k. nlb.

¹⁷ AMK, MKiS, mat. nieuporz., Dni Oświaty, Książki i Prasy – 1972, k. 180-204.

kach brak zarówno interesujących nowości wydawniczych, jak i oczekiwanych przez czytelników wznowień. W środowisku wiejskim zjawiskiem nagminnym był z kolei brak najnowszych wydawnictw z zakresu literatury rolniczej. [...] «Dni» w obecnej formie nie zdają już egzaminu. Podstawowym mankamentem jest lawina imprez, a więc: spotkań, odczytów, prelekcji, konkursów, koncertów, przeglądów i festiwali. Przykłady można zresztą mnożyć w nieskończoność. W tej sytuacji wiele imprez, szczególnie takich, jak odczyty, prelekcje, wystawy książek, spotkania – cieszy się minimalnym zainteresowaniem, a godne uwagi inicjatywy pozostają niezauważone. «Dni Oświaty» są również w wielu przypadkach osobliwym «świętem» dla placówek Domu Książki. Księgarze odkładają «pod ladę» co bardziej atrakcyjne nowości, aby zabezpieczyć się odpowiednio właśnie na «Dni Oświaty». Jest to naszym zdaniem zjawisko szkoldliwe [ponieważ utrudnia] zakup dobrej książki w ciągu całego roku.

Po tym wysiłku placówki kultury „zasypiają”, rozpoczynają „radosną” twórczość sprawozdawczą. „Chlubimy się liczbami, sporządzamy sążniste statystyki” (wedle zasady: im więcej tym lepiej), „które z kolei odkładamy ad acta”¹⁸.

W ocenach przebiegu „Dni” w 1973 r. powtórzone zostało część zarzutów formułowanych rok wcześniej. Długi okres ich trwania (w tym roku od 3 maja do 10 czerwca) miał powodować „zmęczenie organizacyjne placówek i instytucji kultury lawiną spotkań, odczytów, koncertów, festynów, przeglądów, festiwali, nie zawsze stojących na właściwym poziomie, a często robionych dla poprawienia danych statystycznych”. Atmosfera akcyjności sprzyjała nieefektywnemu wydatkowaniu środków finansowych:

Np. biblioteki publiczne wydatkują w tym czasie ok. 80% bezosobowego funduszu płac z tytułu honorariów na spotkania autorskie literatów i dziennikarzy. Z drugiej zaś strony, ludzie ci mają w tym czasie często po 2, 3 spotkania dziennie, nie zawsze z odpowiednio przygotowaną publicznością. Stawia to pod znakiem zapytania społeczną przydatność tego typu działań¹⁹.

Obok postulatu skrócenia okresu „Dni” i bardziej równomiernego rozłożenia imprez kulturalnych w ciągu całego roku, w cytowanym dokumencie poczynione zostały uwagi dotyczące imprez wówczas organizowanych. Stwierdzano bowiem, że DOKP z biegiem lat

zmieniały swoje oblicze. Ich tegoroczna formuła wskazuje, że są one coraz bardziej pewnego rodzaju «Wiosną Kulturalną», okazją do zademonstrowania całemu społeczeństwu twórczości zawodowej i amatorskiej, przedstawienia

¹⁸ AMK, MKiS, mat. nieuporz., Informacja z przebiegu DOKiP na terenie woj. łódzkiego w 1972 r. kierownika Wydziału Kultury PWRN Aleksandra Wilkanowskiego, k. 128-131.

¹⁹ AMK, MKiS, mat. nieuporz., Ocena „Dni...”, k. 17-18.

lub podjęcia społecznych inicjatyw kulturalnych, przeglądu dorobku edytorskiego i czytelniczego, przybliżenia książki do narodu, wzajemnego bliższego poznania się środowisk twórczych i dziennikarskich z ludźmi pracy.

Od paru lat „Dni” stają się imprezą coraz bardziej wszechstronną i jej ramy obejmują wszystko to, co jest związane z kulturą. Trudno, zdaniem autorów dokumentu, doszukiwać się w nich elementów oświatowych, co jest zrozumiałe „w dzisiejszej rzeczywistości kraju, kiedy to problemy likwidacji analfabetyzmu i braku elementarnego wykształcenia należą do przeszłości, a realnym celem staje się powszechne wykształcenie ponadpodstawowe”. W tej sytuacji, biorąc pod uwagę nikłe zainteresowanie „Dniami” ze strony resortu oświaty i wychowania wysunięto postulat „zmiany nazwy na DNI KULTURY – OŚWIATY – KSIĄŻKI I PRASY”²⁰.

Ten ostatni postulat został zrealizowany: od 1974 r., jak wzmiankowałem już wcześniej, „Dni” zmieniły oficjalnie swoją nazwę. Co do innych sugestii, to szczególnie interesująca jest kwestia kiermaszów jako tradycyjnych, kojarzonych z „Dniami” imprez kulturalnych. Najpewniej słusznie autorzy cytowanego wyżej dokumentu konstatowali, że należy – jak „wskazuje przykład kiermaszu warszawskiego”, rozpatrywać je „nie tylko w sferze faktów kulturalnych, lecz także obyczajowych”. Tradycją stało się, „że przynajmniej w jedną z niedziel wypada pójść na kiermasz” i nie wypada wyjść z niego bez co najmniej drobnego zakupu²¹.

Jednak kiermasze książkowe borykały się przede wszystkim z problemami wynikającymi z trudności zapewnienia dla nich odpowiedniej oferty książkowej. Wzmiankowane już „chomikowanie” atrakcyjnych tytułów przez księgarzy, aby je sprzedawać w okresie „Dni” było praktyką piętnowaną, aczkolwiek wymuszoną stanem rynku książki w PRL.

Niemożność zapewnienia atrakcyjnej oferty książkowej na majowe kiermasze zastrzała się w okresach narastania kryzysów społeczno-gospodarczych i politycznych. Tak było na pewno na początku lat 80. Już w 1981 r. zaniechano lub ograniczono organizowanie tradycyjnych dużych kiermaszów ulicznych. W piśmie skierowanym w marcu 1984 r. do Wydziału Kultury KC PZPR przez Departament Bibliotek, Domów Kultury i Działalności Społeczno-Kulturalnej MKiS stwierdzano, że ta forma upowszechniania książki, tak jak spotkania autorskie nie może być w pełni reaktywowana ze względu na istniejące jeszcze trudności na rynku księgarskim. Niemniej:

Zalecamy jednak organizowanie kiermaszów, głównie w zakładach pracy, wiejskich szkołach i ośrodkach kultury. Kiermasze te należy łączyć z dobrze

²⁰ Tamże, k. 17-18.

²¹ Tamże, k. 19.

przygotowanymi spotkaniami autorskimi – szczególnie z autorami cieszącymi się dużą popularnością wśród dzieci i młodzieży²².

Zachowana sprawozdawczość dotycząca organizacji DKOKP w poszczególnych województwach wskazuje, że te zalecenia były wcielane w życie²³.

W założeniach organizacyjnych DKOKP w 1985 r. postulowano również w tej materii dużą ostrożność:

Pomimo ewidentnych osiągnięć w produkcji wydawniczej nie możemy jeszcze zbyt szeroko wychodzić z kiermaszami książek. Dopóki istnieć będą poważne dysproporcje pomiędzy zapotrzebowaniem na książkę a możliwością pełnego zaopatrzenia rynku księgarskiego, powinniśmy się ograniczyć do kiermaszy w zakładach pracy, placówkach kulturalnych i oświatowych w mieście i na wsi. Zaleca się łączenie tych kiermaszy z dobrze przygotowanymi spotkaniami autorskimi²⁴.

Dopiero dwa lata później, w 1987 r. w założeniach organizacyjnych DKOKP przewidywano, że po „kilkuletniej przerwie, nastąpi ożywienie imprez kiermaszowych zarówno w miastach jak i na wsi, na ulicach i placach, w osiedlach mieszkaniowych, w zakładach pracy, instytucjach i szkołach”²⁵. Na podstawie sprawozdania z imprez, które odbyły się w tym roku można stwierdzić, że ten postulat został zrealizowany. Księgarnie zorganizowały wówczas 5020 kiermaszów, osiągając obroty z ich tytułu szacowane na ok. 0,5 mld zł. Najwięcej kiermaszów przeprowadziły przedsiębiorstwa Domu Książki we Wrocławiu (510), Poznaniu (446), Bydgoszczy (433), Krakowie (ponad 420), Kielcach (360), Rzeszowie (320) i Olsztynie (320). Wśród

²² AAN, KC PZPR, LVI-697, Pismo..., k. nlb.

²³ Świadczy o tym m.in. sprawozdanie Domu Książki w Bydgoszczy z 12 VI 1984 skierowane do Zrzeszenia Księgarstwa, gdzie odnotowano, że ze względu na trudności na rynku księgarskim „również w tym roku” Dom Książki „nie mógł zorganizować tradycyjnych, wojewódzkich kiermaszy książki na wolnym powietrzu, jako imprez dla księgarstwa wiodących i cieszących się największym powodzeniem wśród społeczeństwa”. „Wzorem pięciu ostatnich lat” zaproponowano w zamian: „kiermasze książki w księgarniach w wolne soboty, otwarte dla wszystkich (7), kiermasze w lokalach pozaksięgarskich (w zakładach pracy, ośrodkach kultury i w szkołach), kiermasz książki w księgarni (zamknięty) dla pracowników Bydgoskich Fabryk Mebli. Kiermasze w zakładach pracy, ośrodkach kultury i szkołach były zorganizowane i obsługiwane przez księgarnię lub przez zakłady pracy, ośrodki kultury i szkoły we własnym zakresie. Księgarnie wydawały tylko zestawy odpowiednich książek, do rozliczenia na zasadach komisju (bez marży lub prowizji)”. Zob. KC PZPR, LVI-1218, Dom Książki Bydgoszcz do Zrzeszenia Księgarstwa, Bydgoszcz, 12 VI 1984, Informacje o udziale PP „Dom Książki” w Bydgoszczy w „Dniach Kultury, Oświaty, Książki i Prasy”, 3-30 V 1984, k. nlb.

²⁴ AAN, KC PZPR, LVI-719, MKiS, Departament Bibliotek, Domów Kultury i Działalności Społeczno-Kulturalnej, XXIX Dni Kultury, Oświaty, Książki i Prasy, Warszawa kwiecień 1985, k. nlb.

²⁵ AMK, MKiS, mat. nieuporz., Departament Książek i Bibliotek, Założenia programowe i organizacyjne Dni Kultury, Oświaty, Książki i Prasy – 1987, k. nlb.

nich znalazły się m.in. wielkie imprezy wojewódzkie jak np. dwudniowy kiermasz na Rynku Głównym w Krakowie i kiermasz przed Nowohuckim Centrum Kultury oraz na Placu Litewskim w Lublinie (z okazji obchodów 670-lecia nadania praw miejskich)²⁶.

Wydaje się jednak, że problem z organizowaniem tych przedsięwzięć mógł się nie ograniczać tylko do trudności z zapewnieniem odpowiedniej oferty wydawniczej. Świadczą o tym odnalezione w aktach przechowywanych przez Instytut Pamięci Narodowej (IPN) materiały dotyczące tzw. sprawy obiektowej „Kiermasz” z 1980 r. W dniach 3-31 maja tego roku odbywały się DKOKP, a od 21 do 26 maja – Międzynarodowe Targi Książki (MTK) w Warszawie. W ramach „Dni” w stolicy (w okolicach Pałacu Kultury i Nauki) zorganizowane były kiermasze książek (11, 18 i 25 maja). Informacje zebrane przez Służbę Bezpieczeństwa (SB) wskazywały, że opozycja polityczna zamierzała wykorzystać kiermasz i MTK do zaprezentowania i rozreklamowania wydawnictw drugiego obiegu, w tym publikacji Niezależnej Oficyny Wydawniczej (NOW). Aby przeciwdziałać tym akcjom SB podjęła szereg środków, m.in. penetrację rejonu, gdzie miały się odbyć kiermasze, szczególnie w nocie je poprzedzające. Teren ten został obstawiony przez funkcjonariuszy SB. Co prawda cytowany dokument nie zawiera informacji o jakichkolwiek działaniach przedstawicieli opozycji w trakcie kiermaszów (ograniczono się do wręczania prospektów reklamujących NOW-ą uczestnikom uroczystego koncertu z okazji otwarcia MTK w dniu 20 maja w Teatrze Wielkim), to jednak ta sprawa pokazywała, że należało się z nimi liczyć²⁷. Czy potencjalne „zakłócenie” kiermaszów książek przez opozycję polityczną, a zwłaszcza groźba pojawienia się tam wydawnictw bezdebitowych miała wpływ na ograniczenie skali i liczby kiermaszy organizowanych w ramach DKOKP w latach następnych? Tego nie udało się ustalić, ale niewykluczone, że taka przesłanka mogła tkwić u genezy decyzji podejmowanych w tej sprawie²⁸.

Zachowane materiały sprawozdawcze pozwalają jedynie na dość ogólną analizę przebiegu imprez organizowanych w ramach DKOKP (do 1973 r. – DOKP). Jakie były najważniejsze ich formy? Już z wcześniej poczynio-

²⁶ AAN, KC PZPR, LVI-145, Departament Książki i Bibliotek MKiS do T. Sawica, kierownika Wydziału Kultury KC PZPR, Warszawa 20 VII 1987. Sprawozdanie z 41 Dni Kultury, Oświaty, Książki i Prasy [1987], k. nłb.

²⁷ Instytut Pamięci Narodowej (dalej: IPN), BU 0999/161, Analiza materiałów w sprawie obiektowej krypt. „Kiermasz” nr ewid. 27598, Warszawa, 7 lipca 1980, tajne specjalnego znaczenia, k. 115-116.

²⁸ W istniejącej literaturze przedmiotu nie udało mi się odnaleźć informacji na ten temat. W zbiorowej pamięci utrwalił się obraz niezależnego kiermaszu wydawnictw drugoobiegowych (w dniach 10-12 maja 1981 r. na Politechnice Warszawskiej, zorganizowany przez Niezależne Zrzeszenie Studentów). Zob. [online] <http://pamiec.pl/pa/kalendarium-1/12102,17-maja-1981-roku-na-Politechnice-Warszawskiej-zakonczyl-sie-Kiermasz-Wydawnictw.html> [dostęp 3.07.2017].

nych uwag wynika, że dużą wagę przywiązywano do kiermaszów. Ich liczba wahała się. W 1972 r. zorganizowano ich ogółem 5224, w tym ulicznych (w mieście i na wsi) – 1564, w zakładach pracy – 1142, w szkołach – 1877, w innych ośrodkach – 641²⁹. Rok później liczbę kiermaszów ustalono na 4672³⁰, a w 1977 r. – na 5294 (w tym 2115 ulicznych, tj. o ponad 100 więcej niż w 1976, 1305 w zakładach pracy)³¹. W 1979 r. zorganizowano 4065 imprez kiermaszowych, w tym 1887 kiermaszy ulicznych (w miastach wojewódzkich 202), 871 w zakładach pracy, 910 w szkołach i innych środowiskach młodzieżowych oraz 397 w innych środowiskach³².

Jak już wzmiankowano wcześniej na początku lat 80. przestano organizować kiermasze uliczne. Ich reaktywacja następowała stopniowo od połowy dekady. W przypadku Warszawy powrót do tej tradycji „po pięcioletniej przerwie” nastąpił w 1986 r.³³ W 1987 r. w całej Polsce miało zostać zorganizowanych 5020 kiermaszów, w 1988 r. – około 6000³⁴. W 1989 r. w gorącej atmosferze politycznej kiermaszów ulicznych było dużo mniej (2502), a niektóre wielkie aglomeracje miejskie (jak np. Warszawa) zrezygnowały z ich organizacji³⁵.

Ale majowe „Święto Kultury” to nie tylko kiermasze, choć to z nimi były kojarzone w świadomości potocznej. Kampanijność obchodów przejawiała się w nagromadzeniu w okresie „Dni” ogromnej liczby imprez o różnym charakterze.

Jako potwierdzenie tej strategii może służyć sprawozdanie z DOKP w 1973 r. Od 3 maja do 10 czerwca zorganizowano ponad 45 000 „form uczestnictwa w kulturze”, wśród których obok kiermaszów wymieniano: spotkania autorskie (4442), spotkania z działaczami kultury i pracownikami naukowymi (6300), odczyty (5828), wystawy (2288), wystawki (6468), sesje, seminaria i sejmiki (170), imprezy artystyczne (7178), „imprezy z książką”: lekcje biblioteczne, wycieczki do bibliotek, konkursy czytelnicy (6002), konkursy (584), wycieczki, zawody sportowe i imprezy o innym charakterze (1150). Ponadto w tym czasie oddano do użytku 88 nowych placówek kultury (biblioteki, punkty biblioteczne, księgarnie, placówki upowszechniania kultury).

²⁹ AMK, MKiS, mat. nieuporz., Dni Oświaty, Książki i Prasy – 1972, k. 187.

³⁰ AMK, MKiS, Ocena „Dni...”, k. 13.

³¹ AMK, MKiS, 1175/85, Informacja o przebiegu XXXI Dni Kultury, Oświaty, Książki i Prasy, Warszawa, grudzień 1977, k. nlb.

³² AAN, KC PZPR, LVI-1788, Sprawozdanie z udziału Domu Książki w dniach Kultury Oświaty, Książki i Prasy – 1979 r., k. nlb.

³³ AMK, MKiS, 1362/12, Sprawozdanie zbiorcze z Dni Kultury Oświaty, Książki i Prasy 1986, k. nlb.

³⁴ AMK, MKiS, 1698/4, Sprawozdanie z Dni Kultury, oświaty, Książki i Prasy 1988, k. nlb.

³⁵ AMK, MKiS, 5110, Ocena 43 Dni Kultury, Oświaty, Książki i Prasy 1989, k. nlb.

Imprezy, które odbywały się w każdą niedzielę w tym okresie, były podporządkowane zmieniającej się tematyce. „Dni” zainaugurowano 6 V 1973 r. Zorganizowano wówczas kiermasze książki i wielkie imprezy artystyczno-rozrywkowe. W niektórych województwach szczególnie zaakcentowano ludowy charakter obchodów, inaugurując je w siedzibach gmin, w związku z: otwarciem nowo wybudowanej biblioteki gminnej w Czudcu w woj. rzeszowskim, turniejem gmin (Zawada, woj. wrocławskie) i seminarium na temat rozwoju kultury na wsi (Złoczewo, woj. łódzkie).

Niedziela 13 maja w programie obchodów została nazwana Dniem Młodzieży. Oprócz masowych zabaw zorganizowano wówczas kilka tematycznych wystaw (w Warszawie: „Młodzież polska współtwórcą kraju”, we Wrocławiu: „Młody współczesny w filmie polskim”, w Krakowie: „Prasa o młodzieży”). 20 maja był obchodzony jako już tradycyjny Dzień Działacza Kultury. Odbywały się wówczas spotkania lokalnych władz z osobami zasłużonymi dla rozwoju życia kulturalnego, wręczano im nagrody i odznaczenia. Kolejna niedziela została poświęcona oświacie i kulturze w środowisku robotniczym. Podstawową formą obchodów były spotkania literatów i dziennikarzy z czytelnikami. 3 czerwca pod hasłem: „nauka w służbie ojczyzny” zorganizowano ponad 5800 odczytów. Dotyczyły one m.in. Komisji Edukacji Narodowej, M. Kopernika, kultury ludowej i regionalizmu, historii, wojska i kultury robotniczej. 10 czerwca był Dniem Wsi Polskiej. Imprezy wówczas organizowane miały za zadanie aktywizację gmin powstałych w ramach reformy administracyjnej w 1973 r. Ograniczyły się one głównie do prezentacji twórczości amatorskiej i ludowej³⁶.

Realizowany w 1973 r. schemat obchodów z charakterystycznym rozłożeniem akcentów (z naciskiem na kulturę ludową i środowisk robotniczych i na otwieranie nowych placówek kulturalnych) ulegał stopniowej rozbudowie, o czym świadczy chociażby przebieg obchodów „Dni” w 1977 r. Imprezy wówczas zorganizowane zostały skoncentrowane wokół kilku wątków tematycznych. Inauguracja w dniu 3 maja poświęcona została „wielkim ośrodkom przemysłowym, zakładom pracy przodującym w organizacji życia kulturalnego”. 4 maja w ramach Dnia Bibliotek i Czytelnictwa doszło m.in. do spotkania przedstawicieli polskiego bibliotekarstwa z wicepremierem Józefem Tejchmą. 5 maja w ramach Dnia Prasy zaakcentowano 30-lecie RSW „Prasa-Książka-Ruch” oraz 65-lecie dziennika Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KPZR) „Prawda” („Правда”). 7 maja był obchodzony jako Dzień Kultury w Wojsku Polskim, a 8 maja inaugurowano kiermasze książki. 12 maja był Dniem Rzemiosł Artystycznych, 14 maja – Dniem Kultury i Amatorskiego Ruchu Artystycznego,

³⁶ AMK, MKiS, mat. nieuporz., Ocena „Dni...”, k. 13-17.

15 maja – Dniem Polskiej Muzyki i Plastyki. 20 maja odbywały się narady regionalnych towarzystw kultury, 29 maja organizowano festyny ludowe w ramach Święta Kultury Wsi Polskiej. Obchody zamykał Dzień Muzeów i Ochrony Zabytków 5 VI 1977 r.³⁷ Dwa lata później ten program został jeszcze bardziej rozbudowany³⁸.

Lektura informacji o imprezach kulturalnych organizowanych w tym okresie na szczeblu lokalnym pokazuje, że ich liczba również stopniowo wzrastała. Coraz częściej przybierały one formę festynów kulturalnych, co było świadomym zabiegiem koncepcyjnym organizatorów.

Ten rozmach organizacyjny wyraźnie został zahamowany na początku lat 80. Sprawozdania z przebiegu DKOKP w poszczególnych województwach w 1981 r. informują, że zarówno skala, jak i liczba imprez uległa redukcji. Dotyczyło to m.in. wspomnianych już dużych kiermaszów ulicznych, cierpiących na deficyt atrakcyjnej oferty wydawniczej. Zdaniem autorów tych sprawozdań braki książek i prasy kwestionowały samą ideę „Dni”. W jednym z nich, dotyczącym województwa opolskiego pisano:

Największą trudność w realizacji idei «Dni» stanowi brak książek w księgarniach, na które czekają klienci. W bieżącym roku w maju księgarnie w naszym województwie nie dysponowały w ogóle literaturą dla dzieci i młodzieży, książki z tego zakresu otrzymano w czerwcu, zestaw tytułów z beletrystyki był skromny, natomiast wydawnictw encyklopedycznych i poradników nie było w ogóle. W takiej sytuacji trudno mówić o szerokim upowszechnianiu książki³⁹.

Z innych województw donoszono, że brak atrakcyjnych i poszukiwanych wydawnictw zniechęcał publiczność do odwiedzania kiermaszów⁴⁰. Próbą złagodzenia tych trudności było organizowanie kiermaszów książek używanych. 12 czerwca odbył się on w Łodzi z inicjatywy Komisji Zakładowej NSZZ „Solidarność” w Miejskiej Bibliotece Publicznej im. Ludwika Waryńskiego. Sprzedawano książki pochodzące zarówno ze zbiorów prywatnych,

³⁷ AMK, MKiS, 1175/85, Informacja o przebiegu..., k. nlb.

³⁸ W 1979 r. kalendarz imprez obejmował: 3 maja – Dzień Bibliotek; 4-9 maja – IV Ogólnopolskie Biennale Sztuki Dziecka w Poznaniu; 6 maja – Dzień Prasy, Radia i Telewizji; 7-9 maja: Dni kultury w Ludowym Wojsku Polskim; 10 maja – Dzień Rzemiosł Artystycznych; 12 maja – Dzień Muzyki; 13 maja – Dzień Kultury Osiedli Mieszkaniowych; 16-21 maja – XXIV Międzynarodowe Targi Książki; 17 maja – Dzień Plastyki; 19 maja – Dzień Amatorskiego Ruchu Artystycznego; 20 maja – Dzień Działacza Kultury; 21 maja – Dzień Filmu; 26 maja – Dzień Regionalnych Towarzystw Kultury; 27 maja – Dzień Muzeów, Skansenów i Parków Narodowych i Dzień Drukarza; 1 czerwca – Dzień Dziecka; 3 czerwca – Święto Kultury Wsi. Dzień Polskiej Sztuki Ludowej i Folkloru. AMK, MKiS, 1175/82, Założenia programowe..., k. nlb.

³⁹ AMK, MKiS, 1175/87, Informacja o przebiegu Dni Kultury, Oświaty, Książki i Prasy w woj. opolskim w 1981 r., k. nlb.

⁴⁰ Zob. m.in. tamże, Sprawozdanie z Dni Kultury Oświaty Książki i Prasy obchodzonych dorocznie w woj. sieradzkim [1981], k. nlb.

jak też z różnych bibliotek, a zebrany dochód przeznaczono na zakup prasy związkowej, która miała być przekazana do Biblioteki⁴¹.

W 1981 r. zrezygnowano również z wielu innych imprez organizowanych wcześniej. Wynikało to z trudności finansowych, jakie przeżywały instytucje kultury oraz innych problemów, spowodowanych zjawiskami kryzysowymi w gospodarce.

W atmosferze większej otwartości w debacie publicznej pojawiały się wówczas głosy kwestionujące dotychczasową formułę „Dni”. Sprawozdanie z województwa gorzowskiego kończyło się konkluzją:

Z czterech określeń «Dni» tylko pierwszy człon, najpóźniej dołączony do nazwy, pozostaje nadal aktualny, zaś oświatowych imprez jest coraz mniej (nie cieszą się frekwencją), a z książką i prasą majowe święto ma coraz mniej wspólnego. Wydaje się celowe potraktowanie «Dni» jako pretekstu do prezentacji całorocznej pracy poszczególnych środowisk i instytucji wzbogacając tę propozycję o szczególnie atrakcyjne imprezy «obce»⁴².

Wydaje się jednak, że formuła DKOKP nie została zmieniona, a zaprogramowanym celem było rozszerzenie spektrum imprez wpisanych w schemat obowiązujący w poprzedniej dekadzie. Najbardziej przekonującym dowodem na potwierdzenie tej tezy jest sprawozdawczość z roku 1987. W dokumencie ministerialnym na ten temat pisano z nieukrywaną dumą, że „rok 1987 przejdzie do kronik jako początek znaczącej odbudowy imprez kiermaszowych”. Jako ważne osiągnięcie, nawiązujące do najlepszych tradycji „Dni” traktowano otwieranie w ich trakcie nowych placówek kulturalnych (w Wąchocku w woj. kieleckim, w Łuźnej w woj. nowosądeckim, w Czańcu w woj. bielsko-bialskim, w Samborze i Ostródzie w woj. olsztyńskim, w Lubrzy w woj. zielonogórskim i na osiedlu Kuźniki we Wrocławiu). Wzmiankowano o opiniach księgarzy, którzy mieli twierdzić, że „w tegorocznych Dniach [...] udało się stworzyć atmosferę dawnych majowych spotkań z książką”⁴³. Wyrazem przywiązania dużej wagi władz państwowych do DKOKP w tym roku była ich centralna inauguracja w Płocku z udziałem ministra kultury i sztuki profesora Aleksandra Krawczuka oraz lokalnych władz partyjnych i państwowych, uświetniona festynem ludowym. Zgodnie z utrwaloną tradycją poszczególne imprezy były porządkowane w ramach wątków tematycznych – Dzień Zwycięstwa, Dzień Księgarza i Kolportera, Dzień Drukarza, Dzień Bibliotekarza, Dzień

⁴¹ Tamże, Wydział Kultury i Sztuki Urzędu Miasta Łodzi do Ministerstwa Kultury i Sztuki, 13 lipca 1981, k. nlb.

⁴² Tamże, Ocena XXXVI Dni Kultury, Oświaty, Książki i Prasy w woj. gorzowskim, k. nlb.

⁴³ AMK, MKiS, 1362/13, Sprawozdanie z 41 Dni Kultury, Oświaty, Książki i Prasy, k. nlb.

Prasy, Dni Sztuki Ludowej i Folkloru, Dzień Stowarzyszeń Regionalnych, Dzień Działacza Kultury⁴⁴.

W 1988 r. centralną inaugurację „Dni” zorganizowano 4 maja w Pęzinie koło Stargardu, z udziałem sekretarza KC PZPR Andrzeja Wasilewskiego, wiceministra kultury i sztuki Kazimierza Molka i wiceprzewodniczącego Narodowej Rady Kultury Wiesława Myśliwskiego. 3 i 4 maja – najpierw w Szczecinie, a potem w Pęzinie, obradował Zespół Partyjnych Bibliotekarzy i Księgarzy, który przyjął dokument zatytułowany „Upowszechnienie książki i rozwój bibliotek w środowisku wiejskim”. Szacowano, że odbyło się wówczas ponad 35 000 różnych imprez, w tym około 2000 spotkań autorskich (czemu sprzyjało podwyższenie stawek za udział w nich)⁴⁵.

W 1989 r. skala imprez organizowanych w ramach „Dni” była dużo mniejsza. Polska żyła wówczas przygotowaniem do wyborów do Sejmu. DKOKP jako impreza kojarzona z PRL, odchodziły w przeszłość wraz z formacją ustrojową, która je powołała do życia.

Konkluzje

Analiza założeń ideowych i programowych „Dni” oraz sprawozdawczości z imprez, jakie pod ich szyldem były organizowane wskazuje na ich dość ściśle podporządkowanie państwowej polityce kulturalnej. Mimo pojawiających się głosów kwestionujących ich formułę i wskazujących na „kampanijność”, do końca PRL nie dokonano istotnych zmian koncepcyjnych i organizacyjnych DKOKP. Jeżeli mimo to obchody w poszczególnych latach różniły się od siebie, to nie był to efekt innowacyjnego myślenia rządzących, ale konieczność wymuszona zjawiskami kryzysowymi w gospodarce i zawirowaniami politycznymi lat 1971-1989. Powodowały one, że rutynowy i sztamowy kalendarz imprez był zubażany bądź wzbogacany. Wydaje się jednak, że program i założenia nadal podporządkowane były narzuconemu schematowi. Czy były próby zmiany tego stanu rzeczy i jak się zakończyły – to problemy, które wymagają dalszych badań. Istotną rolę mogą w nich odegrać relacje żyjących uczestników i osób zaangażowanych w ich organizację.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Zakładowe Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego (mat. nieuporz. oraz: 1175/82, 1175/83, 1175/85, 1175/87, 1698/4, 1561/6, 1362/12, 1362/13, 1698/4, 5110).

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ AMK, MKiS, 1698/4, Sprawozdanie...

Archiwum Akt Nowych, Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (LVI-697, LVI-719, LVI-1455, LVI-1218, LVI-1788).

Instytut Pamięci Narodowej, BU 0999/161.

Opracowania

Jarosz D., *Dni Oświaty Książki i Prasy w latach 1959-1970 w propagandzie kulturalnej PRL*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2012, t. 6, s. 143-160.

Jarosz D., *Dni Oświaty, Książki i Prasy w systemie propagandy kulturalnej władz Polski Ludowej 1946-1956*, „Polska 1944/45-1989. Studia i materiały” 2011, t. 10, s. 43-60.

Jarosz D., *Święto książki z wielką polityką w tle (Dni Oświaty w maju 1946 r.)*, [w:] *Bibliologia polityczna. Praca zbiorowa*, pod red. D. Kuźminy, Warszawa 2011, s. 265-273.

Zaremba M., *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*, Warszawa 2005.